
Zurrumurrua Gizarte Zientzietan gaur

*

F I T O R O D R I G U E Z

*

baten batek pentsa dezake zurrumurruei buruz hitz egitea Hezkuntza Zientziei berez ez dagokien jarduna dela. Hala ere, ahozko komunikazioaren azalpen diren zurrumurruz beterik dago eskola zein bere ingurunea. Azkenaldi honetan HIESarekin zerikusia daukaten esamesak izan dira bereziki ikertuak ikastetxeetan. Garai bakoitzak bere izuak eta bere fantasmak ditu, nonbait. Dena dela, bai ikasleen arteko hizkera baita eskolaren inguruko hizkuntza bizia gure heziketa-praktikarako hartu nahi baldin badugu kontuan, ahoz ahoko gizarte-fenomeno hau aztertzea ezinbestekoa suertatuko zaigu. Horretarako lerro hauek lagungarriak izango direlakoan nago.

Ahokotasun-, idazmen- eta alfabetatze-prozesuek duten eragin kognitiboetatik sortzen da gai honekiko nik dudana interesa. Zurrumurrua, egitura narratibo eta behar duen memoria kontuan hartuz, funtsean ahokotasun fenomenoa da. Hala ere, bestelako kezka teorikoak hasierako joera hura osatzera etorri dira.

Honela, UPV/EHUko Hezkuntzaren Teoriako Departamentuarekin dudana lotura dela eta, honelako azterketa batean oso lagungarri gertatu zitzaizkidan delako «escuela histórica de Anales»¹ edo eguneroko bizitzaren gertaerak². Bide beretik «historias de vida» direlakoan ekarpen metodologikoak ere oso aipagarriak izan dira, bai hauen alderdi

► Fito Rodriguez Filosofian lizentziaduna, Hezkuntza Zientzietan doktorea, EHUko irakaslea eta UEUko partaidea da.

diakronikoa, bai Edgar Morinen «Sociología del Presente» delakotik sortzen diren bide teorikoak. Zurrumuru deitzen duguna aztertu, ulertu, azaldu eta sozialki tratamendua emateko berauek izango ditugu laguntzaile, aipatu dugun azken iturri hau batez ere.

Ezin uka dezaket gaur egun zurrumuruarekin «bizi» eta aldi berean honengandik defendatu beharrean gaude-la, mende-amaiera honetan handitzen ari den komunikabideen manipulazioaren kariaz geroz eta gehiago baitira zabal-tzen diren zurrumuru eta intoxikazioak. Gainera Euskal Herrian komunikabideen ekimenak duen joera ikusita osasun mentala gordetzeko ezinbestekoa da terapiaren bat egitea.

Ez dugu ahaztu behar zurrumuruaz egiten diren lehen ikerketa zorrotzak, ikuspegi konduktista batetik, Estatu Batuetako Estatu Departamentuaren aginduz egin zirela II. Mundu Gerran. Hau dela eta komunikazio sozialaren fenomeno honi inguratzen gatazkionean, hasieratik arma bat dela ikusten dugu, egoera gatazkatsuetan norabide batean ala bestean erabil daitekeena.

Honela zurrumurua ikertu eta debekatua da «kanpo-ko» zein «barneko» etsaiak bereganatu eta gatazkan erabil-tzen baitu, eta aldi berean, etsai hori bera nahastu eta itsus-teko erabiltzen da, era «kontrolatu» eta profesional batean.

Egia esanez, hastapen hauek, errazegiak eta «mekani-zistegiak» bestalde, errotik baldintzatu dute ikerketek ondo-ren hartutako bidea. Honela, ikerketa funtzionalisten bide-tik joera indartsua sortu da, gatazka-eremu bakoitzean zurrumuruari etekina ateratzeko: publizitatea, propaganda politikoa, informazioaren tratamendua, polizi eremua, etab. Baina, zurrumuruak, esamesak, kontuak, bolo-boloak eta abarrak zer diren behar bezala laburbiltzeko, goazen ba gi-zarte-zientziek haiei buruz egindako tratamenduen azalpen xumea, besterik ez bada ere, plazaratzera. Hona hemen.

Zer da zurrumurua?

Orain arte esandakoari jarraituz, jorratu nahi dugun zurrumuru-mota barneko etsaiaren aurkako borrokan era-

biltzen den hori baldin bada, Allport eta Postmanek 1944an eskaini ziguten definizioa izan behar dugu kontuan³.

Zurumurrua eguneroko bizitzaren gertakizunekin lotutako esakunea da, ahoz aho zabaldua, baieztatzen lagunduko duten daturik izan gabe berau sines dadin.

Beraz, ez dugu pentsatu behar zurumurrua gezurrezko informazioa denik. Zurumurruren operatibizazioaren ezaugarri nagusia, hain zuzen, sinestua izatean datza. Are gehiago, zurumurruek ez du frogatua izateko biderik behar, eta hala ere benetako ondorio sozialak eragiten ditu.

Hala eta guztiz ere, 1980. urtean zurumurruren iker-tzaile ezagun eta Zurumurruren Zentrua delakoaren sortzaile (Frantzian zabalduen zeuden zurumurruren berri jasotzen zuen bulegoa) den J. N. Kapfferer Parisen Versailles inguruan zuen bulegoan bisitatu nuenean, bere esanetan jasotzen zituzten zurumurruek gehienak «gaindituriko zurumurruez» ari ziren, alegia, jendeak gezurrezkoztat jotzen zituen era guztietako «gezur», «irain» edo «kontu». Berauen barregarritasuna azpimarratuz euren burua babes-tu nahi izaten zuten.

Era berean, Los Angelesen (Kalifornia) inguruko arraza-arazoak bideratzeko Zurumurruren Kontrol Zentrua sortu bezain pronto jasotako 10.000 deiek beltzen artean inolaz ere sinesgarriak ez ziren zurumurruren berri eman zuten. Antza denez deitu zuten gehienak arrazaz zuriak ziren.

Aitzitik, zurumurruek balio du eta operatiboa da sinesten denean, txunditu egiten duelako, informazioa konpartitzen duen igorlearekin lotzen duelako era berean komunitatea sortuz.

Honen eraginez errepikatu egiten da, estereotipoak bultzatzen dituelako. Are gehiago, zurumurrua estereotipoen zabalkundea da, eta honela egoera bat azaltzen zaigu. Hau da, komunitate baten beldur eta nahiak. R. Lorau eta R. Hessek praktikatzen duten «sociología participante» delakoaren terminologia jarraituz, zurumurrua gizarte «aztertzailea» da.

Horregatik da hain konplexua zurumurruren aurkako borroka. Izatez zurumurruari arrazoiaren diskurtsoak

ez dio zipitzik eragiten eta beronengan inguratu eta norabide berria emateko bere muin semiotikoa aldatuz egin behar da. Esandakoak, ordea, azterketa sistematikoagoa eskatzen du eta horixe da hemendik aurrera egingo duguna. Ez ditzagun, bada, ondorioak aurreratu.

Ciluratu egiten du

Jakina, lilura hau ez da W. Allenek *Sueños de un seductor* filmean erakusten digunaren modukoa, bere sexu hermeneutikari zuzenean lotua. J. Boudrillard arrakastaz saltzen ahalegintzen den joera sinbolikoa ere ez. Zurrumuruak liluratzeko duen moduak ez du zer ikusi handirik S. Kierkegaardek *Diario de un Seductor* liburuan azaltzen digun modu hotz eta kalkulatzailearekin; zurrumuruak liluratzeko duen modua askoz oinarrizkoagoa eta kulturalagoa da eta beronen irakurketa E. Durkheimen soziologia lanetan edo M. Mausen antropologiazkoetan topatuko dugu.

Beste bati zurrumuru baten berri emateak adierazle eta adieraziak batera ulertzeko egitura semiologiko eta semantikoa sortzea esan nahi du. Dena ulertu eta esanahidun egiteko hizkuntza amankomuna eraikitzea esan nahi du.

Zurrumurruek ipuinen egitura narratiboa dute eta, arrazoi ezberdinak direla medio taldeak entzun nahi duena kontatzen dute.

Horregatik, informazio-beharra izan eta informazio «lehortea» dagoenean sortzen dira, irtenbide edo azalpen sozialak dira. Ahoz zabaltzen denez entzuleak bere baitan hartzen ditu eta taldeari protagonismoa ematen dio izenik gabeko berriemaile eta adituen kaltetan.

Gizonezkoak giltzapean dauden egoitzetan egiten den bromuroaren erabilpena, laster batean helduko diren baimenak, gudaosteak laster batean borrokan sartzea edo presoei laster batean emango zaien indultoa taldeak duen nahiaren adierazleak dira: itxaropenik gabeko egoera bati irtenbidea ematea.

Sinestu egin nahi da

Zurumurruek gure adimenaren arreta deitzen du eta zabalkundea egiteko memoriaren baliapide egokienak erabiltzen ditu.

M.L. Rouquettek zurumurruei buruz egindako dokto-rego tesian honoko sailkapena proposatzen du:

Mota	Pertsona	Ekintza	Erantzunak
1	maitea (+)	+ +	Eta zer...?
2	maitea (+)	+ -	Ez da posible!
3	gorrotatua (-)	- +	Susmagarria
4	gorrotatua (-)	- -	Normala

Bistakoa da 1 eta 4 motako proposizioek ez dutela haridurarik sortu pertsona bakoitzak (maitatu nahiz gorrotatua) espero zen moduan jokatu baitu. Pertsona maitatuak modu egokian eta gorrotatuak modu okerrean, jakina. Honek ez du inoren arreta deitzen eta are gutxiago zabalkundera deitu.

Badirudi helburu hauek erdiesteko aurriritziek elkar jotzea eskatzen dutela (+ - - + ; - - - -) baina memoriak errazen gordetzen duen proposizioa bigarrena da (+ -). Alegia, inguruko pertsona batek ekintza arbuigarri bat egitea⁴.

Nork bere burua mirestu eta mirestuaren kalterako erabiltzen den tresna da (politikaria, abeslaria, artista...).

Hirugarren proposizioa (- +) gizarte estereotipoaren autodefentsa moduan 4.ean berrantolatzen da (- -)⁵.

Izan ere, proposamen ezezkorrak talde-mailan adostasuna lortzen du errazagoa baita denak bat etortzea zerbaiten kontra gauza zehatz baten alde baino.

Ekintzen alde txarra nabarmentzea, Aristotelek *Poetika*-n esan zuena jarraituz, katartikoa da, barregarria delako, jarrera ezberdinak adiskidetzen dituelako eta arazoak arau erraz batzuekin konpontzen dituelako⁶.

Zurumurrua sortzailea dela esan dezakegu eta berrietasuna sinestua izatean dago, hain zuzen. Guilfordek esango zukeen moduan, estatistikoki bitxia delako, jokabide arruntarekiko urruntasunagatik eta egoeretara egokitzeko duen gaitasunagatik, berak «cleverness» deitzen duena.

Igorlea eta hartzailea behar ditu

Zurumuruaren iturriak berebiziko garrantzia du ikerlarien artean, publizitate eta propagandan aritzen direnentzat batez ere, Kapffererrentzat, esate baterako⁷.

Eta hauen arreta arrazoizkoa da igorlearen sinesgarritasunak mezua bera baldintzatzen baitu. Bistakoa da ez dela gauza bera txirrinda-marka jakin bat Indurainek edo Corcuera jaunak erabiltzen duela esatea. Baina utz ditza-gun pertsonaia ezagunak igorletzat dituzten kasuak. Zurumuruaren alderdirik aipagarriena datu-emate hutsa ez izatearena da, hain zuzen ere ezinezkoa baita mezua ulertzea igorleak taldearekin duen lotura eta inplikazio-maila kontuan izan gabe.

G. Batesonek⁸ azaldu digunez komunikazio oro harremanezko proposizio bat da eta informazioak elkartrukatzea sentimenduak elkartrukatzea da.

Honexek egiten du igorlea komunikatzaile, berak hala nahita egiten duela eta horren kariaz sinestarazteko eta integratzeko ahaleginak indar berezi batez egiten dituela, igorle pasibo batek baino indar handiagoz.

Zurumuruak bere testuinguru kulturallean konbentzitu egiten du integratu egiten duelako eta horren ondorioz gustokoa gertatzen da. Zurumuru bat zabaltzean talde bat sortzen da, egia bat konpartitzen da, talde-mailako kontsentsua eraikitzen da, eta hain da indartsua bat etortze hau bakoitzak bere aldetik izango zukeen jarreraren kontrakoa hartzerantz bultzatzen dituela gizabanakoak.

Zurumuruak, igorpenari lehentasuna emanez, gizarte mediatikoko ikus-entzulegoa espektakulutik askatzen du. Hau honela eginez, medioen norabide bakarreko eske-ma komunikatiboen kontra egiten du eta baieztazekin izan arren sinesgarriak diren errealitateak sortu.

Taldea sortzen du

E. Morinek 60ko hamarkadaren amaieran Orleanseko zurumuruari buruz egindako ikerketarekin⁹ geroago Orai-

naldiaren Soziologia deituko zenaren oinarria jarri zuen. Honekin zurrumurrua aztertzeke aukera berria eskaini zen, aurreko hamarkadetan Ameriketako psikologia konduktistak zurrumurruari buruz egindako lanen aldean desberdina.

Ikuspegi teoriko korapilotsua du, ez da funtzionalista eta taldea eta honen harremanetan oinarritzen da, ez lege psikologikoetan informazio-hariak kontrolatu asmoz.

Morinek jorratutako bidean zurrumurruek, talde gisara izuarengandik babesteko, hartzen dituen narrazio-modu ezberdinak topatzen ditugu. Horregatik, taldeak sekretua bere baitan zabaltzen duenean hartzaileak beldur amankomun baten inguruan biltzen ditu (sss...sss!).

Sekretua

Sekretu baten berri emateko alde aurretiko ziztu hori egituratzaile formal eta eduki-emaile da. Hauxe adierazten du:

Azaltzen zailak diren itzaropenik gabeko egoeretan eta protagonismorik gabekoetan *Konplot Ezkutua* sortzen da. Honek berak bakarrik azaltzen du dena. Testuinguruaren arabera ijitu, judu, beltz, euskaldun edo beste edozein itxura har dezake.

Popperren esanak jarraituz, Jainko batengan sinesteari utzi dioten gizarte guztiek, konfabulazio bidez azaldu behar dute dena.

Ezkutuko Akordia, jendeari ezkutatu egina. Ezkutuko Elkartek (masoiak, errotarioak, komunistak, terroristak, naziak...), beronek dakarren giza edo talde etnikoen bazterketarekin, sinesgarriak dira edozein gatazka azaltzeko balio dutelako¹⁰.

Sexua, osasuna eta soldata

Beti ere oraina eta geroaren nagusigoan protagonismo soziala azpimarratzeko beharrezkin lotua.

Hau dela eta seme-alabak bereziki babestu beharraz eta gorputzari gaur egun jartzen zaion gehiegizko arretari buruz zurrumurruek sortzen dira eta honela elikagai, ari-

keta fisiko, botika eta abarrei buruzko kontuak zabaltzen. Beldur eta kontu horien bidez ohiko produktu eta bizitzeko ohiturak ez aldatzea ziurtatzen da, eta honela, berritasun edo talde sozial berrien aurrean muga psikologikoa sortu eta taldearen ikuspegi itxia indartu.

Honelako ikuspegiak ari dira lantzen publizitatean¹¹ azken aldi honetan, ohiko igorleen eragina ahultzen duten joera berriei aurre egiteko, *zapping* delakoari, adibidez.

Laburbilduz, komunitateak bere baitan dauden beldurak sintetizatu egiten ditu etena eragiten duen egoera bat ulertu eta talde moduan erantzuteko. Zurrumurrua, ildo honetatik, egituratzeko dagoen gizarte-mugimendu baten kimua izan daiteke.

Estereotipo sozialetan oinarritua

Zurrumurruren sortze eta zabalkundea inplikaziozko komunikazioa izateak diskurtso ofizialaren kontrabertsio (subertsio!?, perbertsio!?, inbertsio!?) izatea dakar. J. N. Kapffererrek «komunikatu gabekoaren komunikabidea»¹² dela dio.

Eta hain da hala zurrumurrua sortzeak ez duela frogarik behar, inpresio salatzaileetan oinarritzen da eta honen aurrean ezinezkoa da «errugabetasuna».

Inpresio hauek kanpotik eraginak dira. Delako «Pigmalion efektuaren» inguruan egindako diseinu esperimentalek erakutsi dutenez, laborategiko baldintzetan gizabakoari eragindako motibazio, desmotibazio edo zuzenketek indarrean jarraitzen dute egindakoaren ondorioak honi erabat azaldu ondorenean ere¹³.

«Epaitegietako lekukotasunen kritikak» egin dituen ikerketek nabarmentzen dutenez lekukoak bat etortzeak ez du esandakoaren egiazkotasuna ziurtatzen lekuko horien hautemate estereotipoek bat egiten dutela baizik. Zurrumurruak egiazko informazioak baino talde-mailako hautemateko eredu berri ematen digute.

Auzibideetan osatu gabeko informazioarekin lekukotasunak eraiki eta behin eta berriro ziurtasun-maila berare-

kin errepikatzen baldin badira, zurrumurruek zabaltzen diren eremuetan —eremu afektiboak— transmititutako informazioak askoz errazago birsortzen ditu estereotipo sozial horiek.

Aipagai ditugun errealitatea moldatzeko sistema hauek sinestu eta ahoz zabalduak izan daitezzen honako bideak erabiltzen dituzte:

- Sintesia: ñabardura guztien berri eman ezin denez, azaleko informazioa alde batera uzten da kontakizunaren muina lortu arte.

- Indartzea: hartzaile/igorlearen arreta ziurtatzeko hautatutako ñabardurak puztu egiten dira (tiro bat tiroketa izugarria bihurtzen da, musu bat, berriz, besarkada bero eta lizuna, etab.).

- Azal berria ematea: alegia, testuinguruari egokitzea zurrumurrua ulertu eta onetsia izan dadin eta geroago zabaldua, nahiz eta bide batez zenbait informazio galdu.

Jakina da ahozkotasanak informazioa garaiaren eta hartzailearen arabera egokitzen duela. Honen berri ematen digute M. Joussek Antropologian eta E.A. Mavelockek Filosofian.

Ahozkotasanaren ezaugarri honek Pigmalion efektuak egin ditzakeen aurrikuspenak era berezi batean zailtzen ditu. Izan ere, honen ondorioz zurrumurrua aldatu egiten baita. Zurrumurrua harroa eta apetatsua da. Harroa da egoera jakinen aurrean azalpenak eman, irtenbideak proposatu eta taldearen arreta bilatzen duen neurrian (eta taldeak honekin bat egiten du orainaldia zein etorkizuna ikusteko moduan). Apetatsua da, Huarte de San Juanen etimologiaz «Toscanako hizkuntzan esaten duten moduan, apetatsua da larrean dagoen ahuntza bezalakoa baita». Alegia, ezin jakin zurrumurruek nondik joko duen.

Egoera sozialen berri ematen du

Beraz, zurrumurruek benetako eraginak dituen arren, ezin dira aurrez ikusi. Ondorioz, nola jokatu behar dugu fenomeno honen aurrean?

Lehen lehenik, ezer esan aurretik, ezin dugu ahantzi zurrumurrua gizarteko benetako komunikazio-tresna dela, beste edozein komunikabide bezain benetakoa, eta gainera, «medioetan» jaso ezin diren balorazio eta erregistroen berri ematen du. Horregatik, zurrumurrueen azterketa zorrotz batek hautemateko orduan ditugun estereotipoak eta kultur komunitateak dituen oinarri irrazionalak ezagutzeko balio du.

Bestalde, gaur egungo gizartean¹⁴ komunikazioaren ohiko eskemen apurtzeak zein mende-amaierako kulturak bere baitan duen analfabetismo funtzional geroz eta handiagoa kontuan hartuz, bi datu hauekin, ez litzateke burugabea izango, P. Zumthor eta G. Lapassade jarraituz, ahoz-kotasun mediatiko baten aurrean gaudela pentsatzea. Ahoz-kotasun berri honek informatzeko bideak eskema moduan egituratzen ditu, eta hauek ahotsa eta gizakien arteko harreman zuzena behar dute, zurrumurruak bezalaxe.

Ikuspegi honetatik begiratuta, zurrumurruaren psikologiaren inguruan egindako lan klasikoak ikuspegi errazegiarekin eginak izan dira; Allport, Postman edo Knappen lanak errazegiak dira, gainditu egin behar ditugu. Eskuartean duguna ez da banakakoek egiten duten gezurrezko informazioaren zabalkundea, hori baino gehiago da. Komunitateek «pelikularen bertsio subertsiboa» egiten dute beren buruarentzat, hortik begiratu behar dugu.

Ez dirudi, lagungarria denik, halaber, «Behaviour Setting» (jokabide eskenatokia)¹⁵ delakoa, ezer lortzeko zurrumurru bakoitzaren eremua eta mugak zehazki zehaztea, ez eta zein giza talderengan eragiten duen, hauen arteko harreman koordinatua, isomorfikoa eta aktiboa. Horregatik da hain zaila zurrumurruak aurrez ikusten, zurrumurruak benetan konplexuak direlako.

Edukiaren aldetik ezin dira aztertu (zurrumurru ezkor batek —«aurreko hegazkinekoei lapurreta egin zieten»— eragin sozial baikorra du: «gurea bai zortea!»).

Hondamendien teoriak¹⁶ proposatzen duen kurbak ere ezin izango luke ezer argitu zurrumurruak ez baitira «ezegonkortasun eremuak». Agertu eta desagertzeko joera

dute eta hondamendien teoriak geometrikoki ulertzen lagunduko liguke baina ez aurrez ikusten.

Beraz, ez dirudi zurrumurruak operatibizatu eta borroka-tresna gisara barneko zein kanpoko etsaiari zuzentzeak arrakasta handirik izango duenik, ikusi dugunaren arabera, zurrumurruak edozein joera har baitezake.

Hala eta guztiz ere, zurrumurrua beste oinarri batzuk erabiliz jorra daiteke.

Elkarrizketaren Teoria hartu behar da marko orokorretarako, gure lagun handia zen Jesús Ibañezek zabaltzen hain ederki lagundu zuena.

Hau da lan-ildo honen oinarria:

- Zurrumurrua ezagutu.
- Bere sistema autopoetikoa ikertu.
- Zabalkunde mekanismoak aztertuz zurrumurruaren bilakaera jarraitu.

Ardatz hauekin zurrumurrua adierazle eta gizarte-terapia gisara har dezakegu, E. Morinek¹⁷ proposaturiko bidetik:

- Orainaldiaren soziologia egin, parte hartzen duena eta komunikazioarena.

- Gizarte Zientzietako ohiko lan-metodologiak aztertzeko aukera emateko.

- «Aztertzailearen» (zurrumurrua) aztertzailea bera ere aztertu beharra izan dadin.

Bistan da zurrumurruari hurbiltzeko egin dugun ahalegin hau hasiera batean egin ziren inguratze zientifiketatik aski urrun dabilela eta gabeziak ikuspegi zabalago eta integratzaileago batez gaingintzeko aukera ematen digu.

Michel Foucaulten hitzak hartuz, kontua ez da gizarteko gertaera bakoitzaren egiak bilatzea, hauetako bakoitzarekin gizarteko historia bat egitea baiziki.

Honela, zurrumurruak lantzeko modu praktikoa bat badago, teknika ezberdinak erabiliz, disoziazio, birrasoziazio edo informazio-aniztasunaren bidez, zurrumurru bakoitzaren gunea aldatu eta berbidieratzeko. Honek, ordea, eta esan duguna jarraituz, zurrumurru bakoitzaren azterketan zehaztasunetan sartzea eskatzen du.

Eta bitartean badirudi orokortasunaren diskurtsoa amaitzera doala.

Eta ahaztu gabe, azken aholku bat:
Ez gezurtatu inolako zurrumurrurik!...
Ez horregatik. ♣

-
1. BOURDE, G; MARTIN, H. *Les Ecoles Historiques*. Point-Seuil. 1969.
 2. VEYNE, P. *Comment on écrit l'histoire*. Le Seuil. 1971.
 3. ALLPORT, G; POSTMAN, L. *An Analysis of Rumor*. POQ. 1946. 68-69. or.
 4. PICHEVIN, M. eta beste. «Une approche du biais d'équilibre par la technique de la rumeur». *Cahiers de psychologie* 14, 3. zenbakia. 1971.
 5. BENDER, M.P. *Psicología de la comunidad*. CEAC. Bartzelona. 1989.
 6. GIRARD, R. *Literatura, mimesis y antropología*. Gedisa. Bartzelona. 1984.
 7. KAPFFERER, J.N. *Les chemins de la persuasion*. Dunod. Paris. 1979.
 8. BATESON, G. *Pasos hacia una ecología de la mente*. Buenos Aires. Loehlé. 1976.
 9. MORIN, E. *La Rumeur d'Orleans*. Seuil. Paris. 1969.
 10. FLEM, L. «Bouche bavarde et oreille curieuse». *La Genre Humaine* 5. 1982.
 11. DORTIER, J.F. «Lethnomarketing: un nouveau souffle pour les études de comportements des consommateurs». *Sciences humaines* 1. 1990.
 12. in *Rumores*. Plaza y Janés. Bartzelona. 1989. 221 orr.
 13. RGUEZ. BORNAETXEA, F. «El rumor y el efecto Pigmalión» in *Crítica del Lenguaje Ordinario*. Libertarias. Madril. 1993. 475/486. or.
 14. MORIN, E. *Journal d'un livre*. Inter Editions. Paris. 1981.
 15. BECHTEL, R.B. *Enclosing Behavior*. D.H. and Ross. Stroudsboung. 1977.
 16. THOM, R. *Stabilité structurelle et morphogenese*. Inter Editions. Paris. 1977.
 17. in *Le paradigme perdu*. Seuil. Paris. 1973.